

УДК 93/94:929 Станковић Ђ.

DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2018.3.per.147-169>

Оригинални научни рад

Примљен: 11. 9. 2018.

Прихваћен: 16. 11. 2018.

Латинка ПЕРОВИЋ

**Историчар проф. др Ђорђе Ђ. Станковић (1944–2017)
– есеј –**

Дана 9. августа 2018. навршила се година дана од смрти универзитетског професора Ђорђа Ђ. Станковића, историчара. Средишњо место у његовом историографском делу заузима историја југословенске државе у периоду од почетка Првог светског рата (1914) до њеног првог устава (1921), и то кроз политички и државнички рад Николе Пашића, једне од кључних личности Краљевине Србије, а затим и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

О Станковићу, који се професионално формирао 60-их година прошлога века и био врло плодан историчар, написали су своја сећања двојица његових колега и пријатеља: др Миле Бјелајац, директор Института за новију историју Србије и свеучилишни професор у Загребу др сц. Драго Роксандић.¹

На студији о историографском делу Ђорђа Станковића радио је, посвећено, руски историчар Андреј Шемјакин, сарадник Института за словенске студије Руске академије наука. Сматрао се позваним јер је и сам читав радни век посветио проучавању Николе Пашића: од дипломског рада код проф. В. Г. Карасјова, преко кандидатске тезе, до доктората о идеологији Николе Пашића. Његов докторат објављен је у Москви² а затим, у преводу на српски језик, и у Београду.³

1 Миле Бјелајац, „Проф. Ђорђе Станковић (1944–2017)“, *Токови историје* 3/2017, 169–172; Prof dr sc. Drago Rokсандић, „Сјећања на проф. Ђорђа Станковића (Sloboština 21. 1. 1944. – Beograd, 9. 8. 2017). Istorijske sudbine“. *Prosvjeta*, 142, Zagreb, mart 2018.

2 А. Л. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашича: Формирование и еволуција (1868–1891)*, (Москва: Издательство „Индрик“, 1998).

3 А. Л. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића – формирање и еволуција (1868–1891)*, (Београд: Завод за уџбенике, 2006).

Шемјакин је неколико деценија истраживао у руским, српским, бугарским и румунским архивима. Објавио је више историјских извора и мањих или већих радова о животу и раду Николе Пашића. Био је учесник многих научних скупова у Београду, Новом Саду, Зајечару, Подгорици; увек је долазио са новим сазнањима о Николи Пашићу.

Шемјакинова студија о историографском раду Ђорђа Станковића захтевала је време. Лично и професионално скрупулозан, он је имао у виду разлику која је постојала између Станковића и њега у гледању на основе на којима је формирана идеологија Николе Пашића. Док је то за Станковића био европски либерализам у другој половини 19. века, за Шемјакина су то биле идеје руског револуционарног народњаштва 60-их година 19. века и словенофилства. Нажалост, изненадна и прерана смрт Андреја Шемјакина, у пролеће ове године, заувек је прекинула његов рад на овој студији. За њим је остао само пригодни некролог.⁴

Одлазак југословенске државе у историју крајем 20. века морао је повећати научно интересовање за њен настанак, трајање и слом у ратовима 90-их година прошлога века. У том смислу и за њену историографију, у којој дело Ђорђа Станковића има своје место.

Научне заједнице универзитета у Љубљани и Загребу имају добар обичај да својим професорима – о њиховим високим годишњицама, поводом одласка у пензију или смрти – посвећују зборнике. То су важни документи и за историју и за историографију. Садрже, обично, исцрпне биографије;⁵ увид у дело кроз прилоге колега и пријатеља; често и библиографију личности којој су посвећене. Али и податке о професионалним и људским односима на универзитету – друштвеном положају универзитета, те односу науке и политике у појединим

4 А. L. Šemjakin, „Pamjati profesora Džordža Stankovića (1944–2017)“, neobjavljeno.

5 Тако, примера ради, из зборника посвећеног седамдесетогодишњици словеначког историчара, професора Душана Нећака сазнајемо да се он, поред широког и разноврсног историографског рада, бави и хуманитарним радом. Он је „vodnik raziskovalnih psov“ („водич спасилачких паса“, председник словеначке и потпредседник међународне одговарајуће организације. Видети: *Nečakov zbornik. Procesi, teme i dogotki iz 19. in 20. stoletja*, uredili: Kornelija Ajlec, Bojan Bolkovec, Božo Repe, (Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2018), 914.

раздобљима.⁶ Нешто слично, само много скромније, на Београдском универзитету ради *Годишњак за друштвену историју. Annual of Social History*, који издаје Удружење за друштвену историју (бројеви посвећени проф. Андреју Митровићу и проф. Мирославу Јовановићу). Треба очекивати да ће се, у тој или сличној форми, писати и о професору Ђорђу Станковићу. То је, поред осталог, начин да се скрене пажња на, намерна или из незнања, превиђања оних резултата до којих је он, заједно са историчарима своје генерације, био дошао.⁷

После смрти проф. Ђорђа Станковића, и у мени су оживела сећања на сарадњу са њим. У исто време, професионална потреба⁸ натерала ме је да се вратим на његово историографско дело, у чијем је средишту, као што је речено, југословенско питање, и то у периоду 1914–1921. године. То јест: од прокламовања ратних циљева Владе Краљевине Србије до првог устава Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

6 Из зборника посвећеног хрватском историчару, свеучилишном професору Јарославу Шидаку (1903–1986) сазнајемо, пак, да је на Загребачком свеучилишту 1945. године фактички извршена лустрација. Пошто су претходно сви били отпуштени, посебна Анкетна комисија је проверавала етичку и професионалну подобност сваког ко је успоставио радни однос. Видети: Magdalena Najbar Agičić, „Djelovanje Jaroslava Šidaka kao profesora Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Prilog poznavanju odnosa među hrvatskim povjesničarima nakon Drugog svjetskog rata“, *Jaroslav Šidak i hrvatska historiografija njegova vremena*, uredili Damir Agičić, Branimir Janković, (Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta, 2012), 123–131.

7 Имам у виду Станковићева истраживања Лондонског уговора (1915), који се данас доживљава као доказ да је, уместо Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, могла бити створена Велика Србија. До истих закључака као и Ђорђе Станковић дошла је, истовремено, и Љубинка Трговчевић (*Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, (Београд: Народна књига, Српска књижевна здруга, 1986).

У разговорима са хрватским публицистом Дарком Худелистом (Darko Hudelist, *Мoj beogradski dnevnik*, (Zagreb: Profil, 2012)) Станковић је рекао да је своја истраживања питања Лондонског уговора несебично уступио књижевнику Добрици Ћосићу. Овај је извео закључке супротне Станковићевим, а затим је престао да му се јавља.

8 Сарадња на пројекту *Југославија у историјској перспективи*, (Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд, 2017) – вратила ме је на историографију Југославије и поновно читање радова Ђорђа Станковића.

Моја сарадња са проф. Ђорђем Станковићем имала је два вида. На његов позив учествовала сам у представљању његових књига, како оних о југословенском питању тако и оних о новим изазовима историјске науке и историографије. А затим, почетком 90-их година он је позвао тада младу, данас редовног професора Београдског универзитета, др Дубравку Стојановић и мене да са њим сарађујемо на великом пројекту *Никола Пашић у Народној скупштини*. Тада сам и упознала Ђорђа Станковића као човека и као научника.

Време у које је Ђорђе Станковић дошао на идеју о поменутом пројекту није за њега, ни професионално ни лично, било случајно. Нестала је југословенска држава, која је била предмет његових амбициозних проучавања. Из његове родне Славоније у Београд су, као избеглице, стизали његови рођаци и пријатељи. Бринуо је о њиховом преживљавању. Смештао их у болнице, сахрањивао. Никада о томе није говорио. На честим састанцима утроје, у његовом малом стану у Кестлеровој улици, разговарало се само о питањима везаним за пројект *Никола Пашић у Народној скупштини*. Чинило нам се да смо у *Стенографским белешкама Народне скупштине* открили рудник... Велико знање и професионална култура бранили су Ђорђа Станковића од упрошћавања и политизације струке која је била у јеку. Реаговао је када су у салу за одбрану доктората о четничком покрету на Филозофском факултету у Београду унете телевизијске камере. Био је, све више, у унутарњем дијалогу. Из „Сјећања“ професора Роксандића сазнајемо да је „сјајно цртао“ и био „талентиран колорист“. У силној потреби за природом, све више је боравио на Фрушкој гори, да би тамо, најзад, и живео. Међу историчарима у Београду, једини је направио такав избор.

Иницијатор пројекта *Никола Пашић у Народној скупштини* и његов стварни руководилац, Ђорђе Станковић се нигде није тако и потписао. Држао се става који су приређивачи четвортомне едиције под тим насловом усвојили на почетку. Приступ полувековном посланичком стажу Николе Пашића (1878–1926) мора бити различит. Неприкосновени вођа Народне радикалне странке, прве и најснажније странке у Србији, странке хегемона, он је у Народној скупштини бивао и тврда опозиција (1878–1882) и владајућа већина, тако рећи без опозиције (1889–1903). У Кнежевини, односно Краљевини

Србији (од 1882), а затим у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (од 1918) Никола Пашић је био председник Народне скупштине и 38 пута председник српске, односно југословенске владе. За то време, у Србији је дошло до династичког преврата (29. мај 1903): уместо династије Обреновић – династија Карађорђевић. Промењено је више устава. Вођена су четири рата (1885, 1912, 1913, 1914): „епоха ратова“. Успостављен је парламентарни систем, уз суштинска ограничења (слаб краљ, завереници као његови гаранци, њихова заштита подигнута на ниво државне политике).⁹ Енглеска је обнову дипломатских односа са Србијом, прекинутих због мајског преврата, условљавала пензионисањем завереника. Али, када се то најзад догодило (1906), завереници су (контразаверенички покрет био је веома слаб и безизгледан) остали присутни на политичкој сцени Србије на коју су ступили са династичким превратом. Они су, по угледу на тадашње терористичке организације у Европи, створили тајну револуционарну организацију *Уједињење или смрт*, познатију као *Црна рука* (1911).

У свим овим раздобљима новије историје Србије, и у њеним оквирима после Берлинског конгреса (1878) и у југословенском оквиру (од 1918. до 1926), Никола Пашић је константно кључна политичка и државничка личност. Дубравка Стојановић и ја смо га посматрале у политичком и друштвеном контексту Кнежевине, односно Краљевине Србије, онако како се тај контекст огледао у Народној скупштини од 1878. до 1914. године. Ђорђе Станковић – кроз његове говоре у парламенту Краљевине Србије (1904–1918) и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1918–1926).¹⁰

Четвортомна едиција *Никола Пашић у Народној скупштини* иницирана је и на њој је рађено у току југословенских ратова

9 Olga Popović-Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji 1903–1914*, (Београд: Службени лист СРЈ, 1998); Olga Popović-Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji 1903–1914*, (Београд: Logistika, 2008).

10 *Никола Пашић у Народној скупштини*, књига 1: У опозицији 1878–1882, приредила Латинка Перовић, (Београд: Службени лист, 1997); књига 2: На власти 1889–1991. и 1901–1904, приредила Латинка Перовић, (Београд, Службени лист, 1997); књига 3: „Ново доба“ – 1903–1914, приредила Дубравка Стојановић, (Београд, Службени лист, 1997); књига 4: „Велики рат“ и парламентаризам 1914–1918. и Парламентаризам јединствене државе и „племенског тројства“ – 1918–1926, приредио Ђорђе Станковић, (Београд: Службени лист, 1998).

90-их година. Објављена је, у тиражу од 500 примерака, непосредно по завршетку рата. Истраживачи данас тешко долазе до ње. У неким навођењима Станковићевих дела, она се чак и не помиње. А део је његових проучавања настанка југословенске државе из српске перспективе, кроз политички и државнички рад Николе Пашића. Иницирајући поменути пројекат, Ђорђе Станковић је заправо настављао рад на том питању. То ми је јасније данас, када се, после његове смрти, враћам на његово целокупно дело него што ми је било у време рада на пројекту. У самом пројекту Станковић је то чинио на два начина.

Сарадницама је, са поверењем, оставио слободу у избору приступа и интерпретацији. Сам се ограничио на говоре Николе Пашића у Народној скупштини, претпостављајући сваки парламент личној владавини. Уз то, у четврту књигу поменутог пројекта укључивао је, у деловима или у целини, дотле непознате изворе и пуштао да они говоре оно што је и сам мислио.

У „Поговору“ четврте књиге, иако то није наглашавао, Станковић је говорио као иницијатор и уредник пројекта. Указао је на значај *Стенографских бележака Народне скупштине* за политичку, друштвену и културну историју народа. Констатовао је да су мало коришћене као историјски извор. Описао је жалосно стање у коме се налазе: расуте по фондовима разних библиотека и архива, непотпуне, у физичком стању које прети њиховом нестајању. Представио је задатак приређивача, који су тек током рада на пројекту откривали у какву су авантуру зашли.¹¹ Због стања у коме се *Стенографске белешке* налазе – „приређивачи нису имали никакву могућност селектирања основног извора по времену настанка него су морали да трагају за комплетима стенографских бележака, протокола, дневника рада, како самог парламента тако и његових одбора (законодавног, финансијског, имунитетног, наставног и т.д.) за цело раздобље 1878–1926. године. У том смислу физички обим истражених извора је више него импозантан: 85 свезака стенографских бележака редовних заседања Народне скупштине, 25 свезака ванредног заседања, 8 свезака протокола (записника), затим 3 свеске дневног рада и 2 свеске садржаја односно, Прегледа рада Народне скупштине Краљевине СХС 1923–1927. То значи 123 комплета свезака великог формата

11 *Stenografske beleške Narodne skupštine*, уз историјске изворе на којима се заснива моја књига *Планирана револуција* о руском бланкизму и јакобинизму (Београд – Загреб, 1988) највише су на мене утицале. На њима су се кристалисали моји погледи на историју Србије у 19. и 20. веку.

у укупном обиму од 86.218 страна! О објављеним изворима и литератури која је била саставни део приређивачког посла (коментара) излишно је да се и говори“.¹²

У „Поговору“ Станковић је, пре свега, образложио мотиве аутора и издавача да се реализује један овако велики пројекат. Видео их је, највише он лично, у томе „да једним стручно компетентним целокупним скупштинским говорима, као и осталом парламентарном делатношћу, откријемо читаоцима и стручној јавности из разних друштвених и хуманистичких наука, Николу Пашића у политичком трајању. И то првенствено за говорницом парламента (курзив – Л. П.). Међутим, посредно се наметало и знање о карактеру српског и југословенског парламентаризма, и парламентарне демократије, па и друштва у целини“.¹³

Проучавајући Николу Пашића у раздобљу после 1921. године, Ђорђе Станковић је уочавао опасности које су претиле управо парламентарној владавини. Налазио их је у претензијама краља Александра за личном владавином. Наставио је, дакле, тамо где је стао у монографији *Никола Пашић и југословенско питање*.¹⁴ Главне препреке на путу успостављања личне власти, краљ је налазио у политичким странкама и у парламенту, каквом таквом. Пут ка владавини „без посредника“ између њега и народа (6. јануара 1929) био му је отворен смрћу Николе Пашића (10. децембра 1926), после једне драматичне аудијенције код краља. А затим, рањавањем Стјепана Радића у Народној скупштини, од стране радикалског посланика Пунише Рачића (20. јуна 1928), и његовом смрћу, услед задобијених рана (8. августа 1928). Краљ је, најзад, могао да успостави диктатуру (распуштање парламента, забрана рада политичких странака, репресија над њиховим лидерима).

О политичком и биолошком крају Николе Пашића (1925–1926) Станковић је говорио преко једног аутентичног историјског извора, који је укључио у четврту књигу едиције *Никола Пашић у Народној скупштини*. Реч је о Одломцима из „Успомена“ Др Лазара Марковића. Овај извор Станковић је пронашао у породичној заоставшти-

12 Ђорђе Станковић, „Поговор“, у: *Никола Пашић у Народној скупштини*, књига 4, 451.

13 *Исто*, 450.

14 У поменутој монографији, Ђорђе Станковић каже да је међу питањима која је морао изоставити и „улога династије Карађорђевић, посебно регента Александра“. Ђорђе Станковић, „Сведочанства о Николи Пашићу“, у: *Никола Пашић и југословенско питање*, (Београд: БИГЗ, 1987), 1/30.

ни. Ка њему га је водила његова истраживачка култура, интуиција као кристализација великог рада. Раније непознат, овај извор Станковић је користио не скривајући сагласност са погледима аутора, сведока из прве руке.

Члан Главног одбора Народне радикалне странке, интелектуалац, дипломата, шеф листа *Самоуправа*, органа Народне радикалне странке, др Лазар Марковић је на Николу Пашића гледао као на историјску личност чија се улога при крају живота исцрпла. Његова ограничења произашла су из његове биолошке старости, напунио је 80 година живота. Али и из његовог полувековног вођства у Народној радикалној странци. Идентификујући се са странком, и она са њим, Пашић је постао замена за све њене институције, за саму организацију, „од 1921. године у опште није био сазиван конгрес странкин, као ни шири Главни одбор, који је постепено губио сваки ауторитет, јер се његова акција у странци у опште није ни видела ни осетила. У Главном одбору у Београду такође се партијски није ништа радило, и све је било у рукама Пашићевим. Организација Радикалне странке, у смислу Статута, све је било такорећи заспало. Архива странке није ни постојала. Благајна је била празна, јер нико није плаћао чланске улоге. Месни одбори, срески одбори, све је то било замрло, није се у опште обнављало. Резултат је био тај да се Пашић у лету и јесени 1926, није могао више да ослони на једну снажну, сређену и потпуну партијску организацију, која би врло лако смирила сваког појединца који би устао или противу шефа, или противу партијске управе. Да је у 1926. постојала једна потпуна и права партијска организација, не би се у опште могло догодити, да један тако безначајни човек као што је Никола Мариновић, постане председник владе, и то само по вољи краља Александра, и по измамљеном пристанку Николе Пашића. Радикална странка као таква није у опште била ни питана, јер странку је представљао Никола Пашић“¹⁵

Пашић је био отпоран према новим идејама (нарочито о унутрашњој организацији југословенске државе). Њихове је носиоце уклањао без компромиса (Стојан Протић, Љуба Јоксимовић, „који је најбоље познавао хрватско питање“). Пропустио је прилику да се 1925. године повуче, овенчан славом. Тада је, по Марковићу, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца била на путу мирног и стабилног развоја. Хрватска сељачка странка је признала монархију и династију,

15 Др Лазар Марковић, „Одломци из ‘Успомена’“, у: *Никола Пашић у Народној скупштини*, књига 4, 416.

а Стјепан Радић је ушао у владу. Међутим, краљ Александар је искористио два догађаја за удар на Николу Пашића, једну од главних сметњи његовој тежњи ка личној владавини. У питању је била интерпелација против финансијских злоупотреба Пашићевог сина Рада, а затим писмо првака Народне радикалне странке Љубе Јовановића о Пашићевој истрошености. Иако је ово писмо објављено без Јовановићевог знања, оно је, у време припреме обележавања осамдесете годишњице Пашићевог рођења, имало велики одјек, а у странци је изазвало прави потрес. Иако је Јовановић, стари припадник странке, интелектуалац са ауторитетом у њој, био искључен из странке, јер је Главни одбор ишао за бескомпромисним вођом, и сам Пашић био је ослабљен. Он није више имао снагу да издржи ударац Двора. У драматичној аудијенцији, краљ је запретио Пашићу да ће уништити његову „лоповску породицу“. Запањен, Пашић је рекао да, после ових речи, нема више шта да тражи у краљевском дому и једва је погодио врата да изађе. У ноћи после ове аудијенције Никола Пашић је умро.¹⁶ Али, Народна радикална странка почела је да умире и пре смрти свога неприкосновеног вође. У ствари, у крају полувековног трајања Николе Пашића на челу Народне радикалне странке (1881–1926) садржан је један модел политике у Србији који је надживео себе.

Краљ Александар се сада концентрисао на уклањање друге препреке која је стајала на путу ка његовој личној власти: Хрватске сељачке странке, односно њеног вође Стјепана Радића. Хрватској сељачкој странци, пак, није помогло што је, прозревши намеру Двора да уклони и ослаби Николу Пашића, и сама томе доприносила.

И после југословенских ратова 90-их година Ђорђе Станковић се бавио југословенским питањем. То су била више размишљања на основу ранијих истраживања. У сваком случају, насупрот бројним импровизацијама које су пратиле слом југословенске државе, припремале га и оправдавале (*Србија и стварање Југославије*, 2009; *Ратни циљеви Србије*, 2014), објавио је (2007), без коментара, *Сто говора Николе Пашића. Вештина говорништва државника*, 1–2. Али је своја проучавања Николе Пашића завршио пројектом *Никола Пашић у Народној*

16 Последње часове Николе Пашића, Лазар Марковић је реконструисао на основу исказа Пашићеве супруге Ђурђине, којој је Пашић испричао и садржај последње аудијенције.

скупштини. За мене је несумњиво да је Ђорђе Станковић сваки парламентаризам сматрао бољим од личне владавине, али и од владавине једне странке. Придао је велики значај „Успоменама“ др Лазара Марковића, али и другим личностима у Народној радикалној странци које су боље осећале време. Представљале су унутарњу опозицију у странци, којој су харизма вође странке и њено јединство онемогућавали да се пробије. У новом државном оквиру, краљ Александар тежио је личној владавини да би, као српски монарх, хомогенизовао државу. Никола Пашић водио је рачуна да сачува српско име и да заслуге и жртве српског народа буду основа за уређење државе. На седници Посланичког клуба 26. априла 1926, пола године пре смрти, говорио је да један народ (тј. Словени – Л. П.), који су непријатељи поцепали на Србе, Хрвате и Словенце, „има поново да постане један народ“. Поводом Видовданског устава, говорило се о централизму, федерализму, аутономији, тражила се нека врста самосталности за Хрвате. Али, по Пашићу, „Србија се толико жртвовала за ово ослобођење и уједињење да није могла на то пристати. Ми нисмо желели да они буду слуге а ми господари, али смо им морали ставити до знања да смо ми – Срби – били ти који смо извојевали слободу и омогућили уједињење“.¹⁷

Приступајући Николи Пашићу као великом парламентарцу, ван контекста стварне историје парламентаризма у Краљевини Србији и Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, Ђорђе Станковић га, ипак, није могао видети већим но што је он стварно био у једној монистичкој политичкој култури.¹⁸ Оно што четврту књигу едиције *Никола Пашић у Народној скупштини*, коју је Станковић приредио, разликује од претходне три књиге исте едиције јесте приступ, дефинисање претпоставки за парламентаризам. То је уочила и научна критика.¹⁹

17 Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, II/265.

18 На једном другом месту Станковић пише: „Пашић није довољно познавао савремену теорију о уређивању парламентарних демократских држава иако је био врстан познавалац политичке суштине парламентаризма. Међутим, то познавање је било више плод урођеног инстинкта дуготрајног практичног политичара, него образовања. Начела стечена у парламентарном животу етнички хомогене Србије, била су једноставна – будућа држава требало је да буде такође уставна и парламентарна држава у којој сви грађани треба да имају једнака права, а опште право гласа пре свега“. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, II/222.

19 Видети Olga Popović-Obradović, „Nikola Pašić u Narodnoj skupštini“, priredili Latinka Perović, Dubravka Stojanović i Đorđe Stanković, *Tokovi istorije*, 1998, 1–4.

На прелазу из 20. у 21. век, после краја политичког монопола комунистичке партије и слома југословенске државе, Ђорђе Станковић се посветио питањима историјске науке, те историографије: билансу њеног развоја и новим изазовима (*Искушења југословенске историографије*, 1988; *Изазови нове историје*, I–II, 1992, 1994; *Историја под надзором. Прилози историје историографије*, I–II, 1996; *Историјски стереотипи и научно знање*, 2004). У целокупном историографском раду Ђорђа Станковића (студије о југословенском питању и Николи Пашићу, 150 стручних чланака, прилога, енциклопедијских јединица, приказа и чланака у медијима) овај се корпус радова издваја и заслужује посебну студију. Нарочито с обзиром на време у коме је настајао: од краја 80-их година 20. века до половине прве деценије 21. века. То јест: у време још једног „новог почетка“ и у историји Србије и у историографији. Када је основа сваког легитимитета била негација свега претходног. Прошлост је постала *tabula rasa* за сваку интерпретацију. Уз подршку државе, цветала је параисториографија (израз је први употребио проф. Андреј Митровић), обнављао се национални романтизам, дошло је до појава неоромантизма и ревизионизма. Ђорђе Станковић је остао на позицијама критичке историографије. Давно пре 80-их година прошлога века на Филозофском факултету у Београду превладала је, сматрало се, научна историографија. Од шездесетих година говорило се о „београдској школи“. У њој се формирао и Ђорђе Станковић као образован и професионално одговоран историчар. А, како је поводом преране смрти византолога Ивана Ђурића рекао хрватски историчар Иво Голдштајн – „Хисторијску знаност не чине само написане књиге о повијести, нити само низови значајних извора. Њу симболизирају и људи значајни хисторичари“.²⁰

У идеолошким и политичким селекцијама Ђорђе Станковић може бити прећутан. Али, не може бити трајно заборављен без штете за историјску науку. Ни као историчар, ни као припадник оне генерације српске интелектуалне елите која се формирала у сенци Другог светског рата али је, шездесетих година прошлога века, не заборављајући искуство, из те сенке почињала и да излази.

20 Видети: „Ivan Đurić“, u: Latinka Perović, *Dominantna i neželjena elita. Beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX–XXI vek)*, (Beograd: Dan graf, 2015).

На крају књиге Ђорђа Станковића *Никола Пашић и Хрвати* стоји, као информација, о аутору: „Истраживачка и научна област: стварање југословенске државе, српско-хрватски односи у Југославији 1918–1941, Никола Пашић, историја Срба у Славонији, историја Београдског универзитета, историја историографије, теоријско-методолошки проблеми историјске науке“.²¹ Да ли је, са чисто сазнајног становишта, рационално игнорисати резултате тако широких истраживања и стално бити „на новом почетку“?

А затим време у коме се Ђорђе Станковић интелектуално формирао: искуство и знање. У „Сјећањима на проф. Ђорђа Станковића“ – пишући о једном догађају у Станковићевом родном месту (16. августа 1942. године) – проф. Драго Роксандић закључује: „Мислим да је тај трауматски шок трајно пратио у животу“.²²

А други Станковићев колега и пријатељ, др Миле Бјелајац, у некрологу, жалио је што се Станковићу није испунила жеља да доврши студију о страдању Срба из Златне долине, његовог родног краја, у рату 1991–1995. године. Бјелајац сведочи да је Станковић прикупљао документацију, штампане радове и сећања. Успоравало га је погоршано здравље, „а свако надношење над проживљене трауме поново уносило немир“.²³

Ђорђе Станковић није био припремљен за поједностављења објашњења сложених проблема. У понављању трагичног искуства српско-хрватских односа у Другом светском рату видео је константу. Није био у томе једини.²⁴ Али је у историјском ревизионизму као основи за политику реваншизма видео затварање перспективе у српско-хрватским односима. С обзиром на владајуће стање духа, осамљивао се, да би водио унутрашњи дијалог.

Ђорђе Станковић је рођен 21. јануара 1944. године у Слобоштини, општина Славонска Пожега. У партизанској породици. Припа-

21 „Beleška o piscu“, у: Ђорђе Ђ. Stanković, *Nikola Pašić i Hrvati (1918–1923)*, (Beograd: BIGZ, 1995).

22 Тада је „бестијално масакрирано 1368 идентифицираних цивила оба пола и свих животних доба с Козаре, Поткозарја, али и мјесних несретника и побациано, неријетко полуживо, у пет бунара око сеоске српскоправославне цркве“. Roksandić, „Sjećanja na prof. dr Đorđa Stankovića“.

23 Бјелајац, „Проф. др Ђорђе Станковић“.

24 Видети: Slavko Goldstein. '41. *Godina koja se vraća*, објављено у Загребу и Београду.

дао је генерацији која се школовала у миру, то значи редовно. Основну школу и Реалну гимназију завршио је у Слобоштини и Славонској Пожеги. Уписао се на Филозофски факултет у Београду, Одсек за савремену историју. Дипломирао је 1966; магистрирао 1969. („Радикална странка и хрватско питање 1921–1923“); докторирао 1979. („Никола Пашић и стварање југословенске државе 1914–1921“).

Између магистарске и докторске тезе протекло је десет година. Докторат, под менторством редовног професора др Јована Марјановића, био је амбициозно замишљен: „Никола Пашић и стварање Југославије 1914–1926“. Али је, „због обиља историјских сведочанстава за период 1914–1920. и невероватног сиромаштва за раздобље 1921–1926“²⁵ морао бити редукован: „Никола Пашић и стварање југословенске државе 1914–1921“. Одбрањен је под ауторитативном комисијом: др Јован Марјановић, редовни професор Филозофског факултета, др Драгослав Јанковић, редовни професор Правног факултета, др Бранко Петрановић, редовни професор Филозофског факултета, др Ђорђе Кнежевић, ванредни професор Филозофског факултета, и др Андреј Митровић, ванредни професор Филозофског факултета. Као монографија, докторат је, у два тома, објављен у Београду 1985. године.

Ђорђе Станковић је две године провео на стручном усавршавању у иностранству. Радио је у српским, југословенским, француским, британским и тадашњим совјетским архивима. Али су преломан значај за његово формирање имале шездесете године. Тада је Одсек за савремену историју на Филозофском факултету у Београду био у зениту. Повезаност разних генерација професора: Васа Чубриловић (код кога је Станковић једно време и становао), Иван Божић, Радван Самарџић, Сима Ђирковић, Бранко Петрановић, Андреј Митровић. То је било време дебата и полемика. На Одсеку је Андреј Митровић организовао међугенерациски „Округли сто“. Расправљало се о питањима српске, југословенске и европске историје. Посебно о узроцима Првог светског рата. Динамику тим расправама је давао добро обавештени Ђорђе Станковић. На свој други студиј, после студија филозофије и социологије на Свеучилишту у Загребу, на Одсек за савремену историографију дошао је и Драго Роксандић. Друштвено ангажован, добро обавештен о токовима историјске науке у Европи, са знањем страних језика, али и са „коњским репом“ и у клопама, био је *enfant terrible*. За удаљавање Роксандића са Филозофског

25 „Поговор писца“, у: Станковић, Никола Пашић и југословенско питање, II/215.

факултета у Београду навођени су формални разлози иако се, већ тада, знало да су стварни разлози политичке природе.²⁶ Изнутра је постављана граница успону Одсека (Одељења, Катедре) за савремену историју. И сарадњи између историчара Београда и Загреба.²⁷ Занимљиво да овом уклањању са Београдског универзитета, као ни неким другим (50-их година Драгољуба Јовановића са Правног факултета) није поклањана никаква пажња. Сва су она остала у сенци удаљавања осам професора (*праксисоваца*) са Филозофског факултета у Београду, почетком 1975.

Већ од шездесетих година у успону је била академска каријера Ђорђа Станковића: асистент (1969) код проф. Јована Марјановића, доцент (1980), ванредни професор (1985), редовни професор (1990). После одласка у пензију проф. Бранка Петрановића (1992), проф. Ђорђе Станковић је преузео дужност шефа Катедре за историју Југославије. Предавао је *историју Југославије*. Према рачуници проф. Љубодрага Димића, који је после Станковићевог одласка у пензију дошао на место шефа Катедре, професор Станковић је имао 212 дипломаната, 23 магистранта и 19 доктора наука.

Са научним угледом ишла су и друштвена признања. Ђорђе Станковић је био продекан Филозофског факултета (1987–1989). По неким сећањима, и секретар Основне организације Савеза комуниста Филозофског факултета. Био је члан редакције два часописа: *Историјског гласника* и *Марксистичке мисли*. Добио је две престижне награде: за монографију *Никола Пашић и југословенско питање* БИГЗ-ову награду за издавачки подухват године и Октобарску награду града Београда за књигу *Искушења југословенске историографије*.

Професор Ђорђе Станковић је 30. септембра 2012. године отишао у пензију: у 68. години живота. Већ тада је живео у Чортановцима, на обронцима Фрушке горе, недалеко од Сремских Карловаца. Смрт га је претекла да заврши студију о страдању Срба у Златној долини 1990–1995. године. Умро је у Београду, 9. августа 2017. године.

26 Видети: „Univerzitet i moralno-politička podobnost (O montiranom političkom procesu na Filozofskom fakultetu beogradskog Univerziteta“, *Naše teme* 34 (3–4), Zagreb, 1990.

27 Опширније у: Roksandić, „Sjećanja na prof. dr Đorđa Stankovića“.

У историографском опусу Ђорђа Станковића, значајног обима и разноврсног садржаја, средишно место има његов докторат (1979), касније двотомна монографија *Никола Пашић и југословенско питање* (1985). Ово дело издваја се како у историографији југословенске државе тако и у историографији Николе Пашића.

У докторату, касније монографији, Станковић је означио од чега је имао да пође: „Од 1918. године када је створена ова (југословенска) држава до данас [до његовог доктората] – објављено је 600 историјских радова различите врсте који се односе на народе Југославије у првом светском рату“.²⁸ Затим је, пошто ју је претходно темељно проучио, указао на празнине историографије југословенске државе: „пажња историчара била је готово искључиво усмерена на изучавања политичких односа и ратних операција а запостављено је проучавање друштвено-економских структура и односа, историја идеја, културног развитка, традиције и верских наноса. Остале облике живљења у прошлости, на тако шароликом етничком подручју какво је Југославија, пре свега социјално-психолошке, историјска наука готово није ни проучавала“.²⁹ Установио је да је, ипак, понајмања пажња поклањана „научној обради контроверзних, а значајних историјских личности“.³⁰ Међу којима и политички дуговечног Николе Пашића.

Непроученост Николе Пашића Станковић је тумачио непостојањем историјских извора или њиховом затуреношћу, која их је предуго учинила недоступним историчарима. Међутим, и без овог разлога а поготово са њим, биографија Николе Пашића, тог „некрунисаног краља“, како је у страниој штампи назван непосредно после смрти, изузетно је сложен задатак. Она је остала неостварена амбиција значајних и врло плодних српских историчара.³¹ Највише због тога што то и није само индивидуална биографија једне историјске личности. То је заправо историја једног модела политике који се одр-

28 „Предговор. Сведочанства о Николи Пашићу“, у: Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, I/11.

29 *Исто*.

30 *Исто*.

31 Проф. Андреј Митровић је уговором са Српском књижевном задругом преузео обавезу да напише биографију Николе Пашића. Али, то је једина књига коју је планирао да напише а није ју написао. Видети: Радош Љушић, „Апостол српске историографије Андреј Митровић 1937–2013. Сећања на професора и колегу“, *Ангажована историографија*, књига 3, (Београд: Центар за српске студије, 2016).

жао и после Пашићеве смрти. Тај је модел формулисала малобројна полуобразована интелигенција, која се није много разликовала од народа – социјална, верска и национална хомогеност Србије на почетку 19. века. У земљи без традиција, васпитавана – у породици, школи, цркви, војсци – малобројна интелигенција је обнови средњовековне прошлости кроз идеју ослобођења и уједињења дала делотворну снагу. Никола Пашић персонификује тај процес.

Станковић је историјским појавама и личностима приступао као сложеним. То објашњава што је његов рад на докторату трајао читаву деценију и што је, после три године рада, морао да редукује тему доктората. Па и тада је, у настојању да проучавање делова целине зајмичује „на што већем броју историјских извора“, нека питања морао да изостави (уједињење Србије и Црне Горе, солунски процес, улога династије Карађорђевић, посебно регента Александра, војске и др.).³²

Најзад, није споредно ни како је Ђорђе Станковић видео и историографски и друштвени контекст у коме је настајало његово дело. Налазио је да је историјска наука у Југославији шездесетих година улазила у фазу зрелости: сам се у то време формирао као историчар. Али, можда баш зато, није превиђао ни њена ограничења. Тражио је њихова исходишта и налазио их у следећем: „Већ од самог стварања југословенске државе мисао и пракса њених најзначајнијих делатника постали су заробљеници посебних политичких и националних интереса. Снаге које би ту мисао и праксу могле да ослободе провинцијалне балканске спутаности и учине стваралачком и креативном на глобалном југословенском плану, још увек су биле слабе и недорасле историјском задатку. Тиме је заробљеништво постајало све суморније“.³³ Али и у време када је Ђорђе Станковић писао докторат (1969–1979) стање није било другачије, а његове прогнозе су биле још суморније.

Идеолошко-политички наноси су, по Станковићу, „још увек оптерећивали публицистику, школске уџбенике и научна дела“. Стање диктирано потребама свакодневне политике је „појачало поларизацију наших представа о прошлости и 'паралелну историју' конституисало у делотворну снагу“. То онемогућује „научно и рационално полазиште, стварајући, без сумње, несагледиве последице у науци и

32 Видети: „Предговор. Сведочанство о Николи Пашићу“, у: Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, 30.

33 *Исто*, 12.

у јачању критичке историјске свести³⁴. Како је Ђорђе Станковић одговорио овим изазовима?

Нема сумње да је Станковићева студија *Никола Пашић и југословенско питање* заснована на тада најширој могућој бази историјских извора. Притом ће он, и то не једном, зажалити због недостатка сведочанстава већег броја савременика из раздобља стварања југословенске државе.

Станковић је у политичком и државничком раду Николе Пашића разликовао више раздобља, уз сталност циља.

Прво раздобље, које је у историографији Николе Пашића означено као *Народна радикална странка пре формалног организовања*,³⁵ обухвата скоро деценију и по (Уједињена омладина српска, покрет Светозара Марковића, школовање у Цириху, Источна криза, учешће у ратовима 1876. и 1878. године, стицање државне независности Србије 1878, избор за народног посланика, опозиција влади либерала и пад њихове владе 1880, излазак на политичку сцену Народне радикалне странке 1881. године, који је изазвао формирање и других двеју политичких партија: Либералне и Напредне). Као водећа идеја већ помињане малобројне интелигенције, према самом Пашићу, кристалише се идеја *непонављања западноевропског пута* (либерализма и капитализма) и, у ослонцу на Русију, *довршење националног ослобођења и уједињења српског народа*.

У другом раздобљу, чији је почетак означио пад дванаестогодишње владавине либерала 1880. и организовање првих политичких партија у Србији 1881/82, довео је до политичке поларизације од далекосежног значаја: опозиција Народне радикалне странке влади Напредне странке и њеној „револуцији одозго“ путем модернизирајућих закона о железници, стајаћој војсци, народном здрављу, те предлогу устава на основама представничке демократије; изборна победа Народне радикалне странке и њено непризнавање од стране краља Милана; оружана побуна у селима источне Србије (Тимочка буна 1883), ванредно стање, преки суд, осуде чланова Главног одбора Народне радикалне странке на смрт, па њихово помиловање; бекство Николе Пашића и његова емиграција. Иницијално у идејама руског револуционарног народњаштва, Народна радикална странка је,

34 Исто, 13.

35 Видети: Latinka Perović, „Narodna radikalna stranka pre formalnog organizovanja“, *Nikola Pašić, Život i delo*, zbornik radova, (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1997).

од почетка, организационо подсећала на војску: пирамидално организована структура вођства („глава“) – Главни одбор, срески и месни одбори са базом („тело“) у сељачкој маси. Идеолошки је подсећала на цркву: *радикализам* је постајао *нова вера*, како су савременици (Пера Тодоровић, Слободан Јовановић) називали идеологију Народне радикалне странке.

Шестогодишња емиграција (1883–1889) Николе Пашића несумњиво представља посебно раздобље у његовом животу и у развоју његових политичких идеја. О томе говоре бројни историјски извори, које није обухватило ни Станковићево проучавање. Пре свега, његова преписка са митрополитом Михаилом, великим словенофилом и русофилом, који се у исто време када и Пашић налазио у емиграцији.³⁶ Из ове преписке произлази да се Пашић, све време, борио против западноевропске оријентације краља Милана и да је припреме за упад емиграната у Србију обуставио, из патриотских разлога, за време рата Србије са Бугарском (1885). Из емиграције, Пашић се повезао са словенофилским круговима у Русији, а затим и са њеним службеним круговима.³⁷ У емиграцији Пашић је почео да преводи књигу руског словенофила Н. Ј. Даниловског *Русија и Европа*, у којој је разрађен програм панславизма уочи Источне кризе и „словенски тип културе“ до непријатељства супротстављен култури Запада.

Никола Пашић се у Србију вратио после доношења либералног Устава из 1888. године, у чему су учествовале све три политичке странке у Србији, и абдикације краља Милана у корист малолетног сина Александра. Био је то тријумф Народне радикалне странке али, пре свега, Николе Пашића лично. Устав је сматрао тековином искључиво Народне радикалне странке, друге две странке третирао је као политичке непријатеље. Захтевао је дисциплину и јединство Народне радикалне странке. Ово раздобље (владавина још једног намесништва) биће у њеном знаку. Странка је у бази расла као плима, што су показали и избори 1889. године. Али, и у врховним институцијама државе, осим у Намесништву, радикали су имали већину. Држава је, како су истицали савремени историчари (Живан Живановић), добила *партијски* карактер. На челу Народне скупштине налазио се вођа Народне радикалне странке, која је фактички била политички

36 Митрополит Михаило и Никола Пашић. *Емигрантска преписка 1884–1888*, приредио Андреј Шемјакин, (Београд: Завет, 2004).

37 Видети: Никола П. Пашић, *Писма, чланци и говори (1872–1891)*, приредили Латинка Перовић и Андреј Шемјакин, (Београд: Службени лист, 1995).

хегемон. Ту позицију Никола Пашић је задржао и током своје мисије у Петрограду (1893–1894).

На крају дугог и тешког пута од 1878. године па до краја века, Пашић је од тврде опозиције, преко партијске државе, стигао до компромиса са двором и са Напредном странком. На том путу он је, све време, имао један циљ за чије је остварење, зависно од етапа, одређивао средство.

На граници између 19. и 20. века Пашић је схватао да време националне идеје пролази, односно да јој „већ прети опасност од индустријско-капиталистичко-саобраћајно-трговинског интернационализма“. Отуда колосалан напор да се не изгуби историјско време, редуковање потреба народа у Србији, економисање властитом политичком енергијом и спремност на компромис. Могуће је, сматрао је Пашић, задовољити се „и са једним Уставом, мање напредним, али који ујемчава народу законодавну и контролну власт, и који му даје удела у пословима државним, а оставио би народ на миру да се одмори да прикупи нове снаге, да поправи и надокнади оно што је у прошлим борбама изгубио, а да више обрати пажњу на спремност Србије за спољне догађаје“.

Устав је, ионако, само средство. „Ја сматрам моју борбу или ти рад за уставно уређење Србије као средство да се лакше постигне, по моме мишљењу, веће и узвишеније цели, а то је ослобођење и уједињење српског народа“. Слобода „целог српског народа“, национална слобода, била је за Пашића „већи и јачи идеал но што је била грађанска слобода Срба у Краљевини.

Са оваквим степеновањем слободе, Никола Пашић је дочекао крваву смену на српском престолу 29. маја 1903. године. Примичао се својој шездесетој години. Али, тек је улазио у раздобље у коме ће његова усредсређеност на ослобођење и уједињење српског народа достићи врхунац.³⁸

Политика је, за Николу Пашића, била пре свега „предвиђање догађаја“. Тако је и династички преврат у Србији на почетку 20. века био предвидив догађај. У својој првој реакцији на убиство последњег Обреновића, у интервјуу који је, на повратку са одмора у Опатији, на загребачкој железничкој станици дао одговорном уреднику листа *Србобран*, Пашић је рекао: „Ми Срби, или ако хоћете Јужни Словени уопће, нисмо исто што и народи са запада, да одмах устајемо против

38 Видети: Латинка Перовић, „Усредсређеност на национално ослобођење и уједињење“, у: *Никола Пашић у Народној скупштини*, 1/53–54.

повреде закона и против реакција! Ми смо некако пасивне природе, па пуштамо да се гомила грех на грех, док се не преврши мера, и док онај који то чини, сам не осети да другог излаза нема. Сукоби су пок. краља Александра морали неминовно довести до катастрофе“.³⁹

А на питање уредника *Србобрана* да ли је у Србији већина министара, скупштинара и сенатора за монархију или за републику, Никола Пашић је одговорио: „За Србију није република, прерано је то, далеко је то од нас. У Србију као републику продрли би силни и многобројни страни утицаји а то би било највеће зло. Србија има пред очима не само себе, као што је данас, него и српску мисао. Створити републику значило би раскрстити са заветном мишљу (курзив – Л. П.). Једва се као монархија опире страним утицајима“.⁴⁰

У раздобљу 1903–1914. године, које је у историографији означавано као „нови почетак“ и „златно доба“ демократије у Србији, Никола Пашић је остао концентрисан на *заветне циљеве*, то јест: на ослобођење и уједињење српског народа. Унутрашње јединство, чији су гарант били војни завереници, који су и довели до династичког преврата, као и јачање улоге војног чиниоца, за Пашића су били, без обзира на парламентарну форму владавине, средство у функцији *заветних циљева*. Он је, као вођа Народне радикалне странке, „усмеравао делатност званичних чинилаца на постепено решавање српског националног питања проширењем српске државе територијама старе Србије и Македоније“. Оцењујући ову оријентацију као привремену победу „радикалног национализма“, Ђорђе Станковић указује на њена исходишта: економски интерес Србије („да Србија изађе из затвореног балканског котла на светску пијацу“); историјско право („Стара Србија и Македонија биле су у средњем веку српске државе које су Турци снагом отели“); стална угроженост српског становништва од Турака и Албанаца; продор Немачке на Исток.⁴¹

После балканских ратова, када је на југу учињен корак ка остварењу *заветних циљева*, Никола Пашић је сматрао да је Србији, да би могла да се окрене према Западу, потребан предах. Почетак Првог светског рата присилио ју је да формулише свој програм у југословенском питању. Уједињење Срба, Хрвата и Словенаца означено је као ратни циљ. Пашићево становиште о националном иденти-

39 „Razgovori s g. Nikolom Pašićem. Novi Srbobran. Vanredni broj, nedjelja 1 (14) juna 1903“, u: Čedomir Višnjić, *Srbobran. Srpsko kolo 1903–1914*, (Beograd, 2013), 150.

40 *Исто*, 151.

41 „Закључци“, у: Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, II/269.

тету ових народа није било теоријски кохерентно. Код политички прагматичног Николе Пашића оно се кретало од етничког јединства ових народа по досељењу на Балкан разбијеног од страних сила, преко етничког јединства „троименог народа“, до њиховог међусобног разликовања.⁴² Међутим, у току Првог светског рата Пашић је чврсто стајао на позицији *заветних циљева*. Знајући да без Срба, Хрвата и Словенаца под Аустријом нема решења југословенског питања, Никола Пашић је иницирао стварање Југословенског одбора. Српска влада је свесрдно помагала Одбор, али не као легитимног представника аустријских Срба, Хрвата и Словенаца, већ као свој орган. Отуда, ни на Крфску ни на Женевску декларацију Пашић није гледао другачије него као на искључиво политичке, необавезујуће документе.

И у борби за први устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (Видовдански устав 1921), Никола Пашић је, са позиција остварених *заветних циљева*, бранио унитарну централистичку државу под круном српске династије Карађорђевић. Одбацивао је идеје аутономије, федерације и конфедерације које су биле садржане у бројним пројектима првог устава. Допуштао је могућност федерације само под једним условом: „да се претходно мора створити јединствена федерална јединица у којој би се нашли сви Срби“.⁴³

На темељним проучавањима бројних историјских извора, Ђорђе Станковић је извео два закључка. Први, да је стварање југословенске државе „неоспорно (...) историјски чин без преседана у историји југословенских народа (...) који им је, као малим народима, омогућио излазак на сцену светске историје“.⁴⁴ Други, да се „процес националних интеграција наставио свом жестином и у новој држави, чије су водеће политичке снаге претендовале на јачање духа унификације“.⁴⁵

Ђорђе Станковић се зауставио на 1921. години, на Видовданском уставу, иако је Никола Пашић живео и био политички активан још пет година. Али, историјски извори које је Станковић укључио у своје студије сугеришу питање: у којој је мери заробљеност Николе Пашића *заветним циљевима* југословенску државу учинила окви-

42 У свом спису *Слога Србо-Хрвата*, који је, највероватније, настао у току његове емиграције, Никола Пашић је писао да, за случај да се Срби и Хрвати нађу у заједничкој држави, хегемони морају бити Срби, јер су, између Истока и Запада, увек били на страни Истока. Осим тога, у рату су поднели највеће жртве.

43 „Закључци“, у: Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, II/276.

44 *Исто*, 281.

45 *Исто*, 280.

ром у коме су југословенски народи, у отпору унификацији, довршили своју националну интеграцију?

Другим речима, да ли су актери југословенске државе били „недорасли историјском задатку“ када су националне интересе претпостављали интересима државне целине? Или су и сами, мање или више свесно, изражавали дубински историјски процес у народима којима су припадали? Анализирајући, кроз политички рад Николе Пашића, интеграцију српског народа, Ђорђе Станковић је дошао до закључка који, у историјском смислу, на исту раван ставља и остале југословенске народе. Након краја две империје у којима су живели до Првог светског рата, југословенска држава утемељена на националној слободи, а не нова империја, била је приоритет њихових политичких и интелектуалних елита. Без обзира на Станковићево искуство, а можда и баш с озбиром на то искуство, његов закључак о настављеним процесима националне интеграције, од чега су зависили и политички односи у југословенској држави, чини ми се сувише важним и професионалним да би могао бити занемарен у историографији Југославије.

Јуна–августа 2018.
у Београду

Литература

- Agičić Najbar, Magdalena. „Djelovanje Jaroslava Šidaka kao profesora Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Prilog poznavanju odnosa među hrvatskim povjesničarima nakon Drugog svjetskog rata“. *Jaroslav Šidak i hrvatska historiografija njegova vremena*, uredili Damir Agičić, Branimir Janković. Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta, 2012, 123–131.
- Бјелајац, Миле. „Проф. Ђорђе Станковић (1944–2017)“. *Токлови историје* 3/2017, 169–172.
- Goldstein, Slavko. *’41. Godina koja se vraća*. Zagreb: Novi Liber, 2007.
- Вишњић, Чedomir. *Srbobran. Srpsko kolo 1903–1914*. Beograd, Službeni glasnik, SKD „Prosvjeta“, 2013.
- Љушић, Радос. *Ангажована историографија*, књига 3. Београд: Центар за српске студије, 2016.
- *Митрополит Михаило и Никола Пашић. Емигрантска преписка 1884–1888*, приредио Андреј Шемјакин. Београд: Завет, 2004.
- *Nečakov zbornik. Procesi, teme i dogotki iz 19. in 20. stoletja*, uredili: Kornelija Ajlec, Bojan Bolkovec, Božo Repe. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2018.

- Никола Пашић у Народној скупштини, књига 1: У опозицији 1878–1882, приредила Латинка Перовић. Београд: Службени лист, 1997.
- Никола Пашић у Народној скупштини, књига 2: На власти 1889–1991. и 1901–1904, приредила Латинка Перовић. Београд, Службени лист, 1997.
- Никола Пашић у Народној скупштини, књига 3: „Ново доба“ – 1903–1914, приредила Дубравка Стојановић. Београд: Службени лист, 1997.
- Никола Пашић у Народној скупштини, књига 4: „Велики рат“ и парламентаризам 1914–1918. и Парламентаризам јединствене државе и „племенског тројства“ – 1918–1926, приредио Ђорђе Станковић. Београд: Службени лист, 1998.
- Пашић П. Никола. *Писма, чланци и говори (1872–1891)*, приредили Латинка Перовић и Андреј Шемјакин. Београд: Службени лист, 1995.
- Perović, Latinka. *Dominantna i neželjena elita. Beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX–XXI vek)*. Beograd: Dan graf, 2015.
- Perović, Latinka. „Narodna radikalna stranka pre formalnog organizovanja“. *Nikola Pašić, Život i delo, zbornik radova*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1997.
- Popović-Obradović, Olga. *Parlamentarizam u Srbiji 1903–1914*. Beograd: Službeni list SRJ, 1998.
- Popović-Obradović, Olga. *Parlamentarizam u Srbiji 1903–1914*. Beograd: Logistika, 2008.
- Popović-Obradović, Olga. „Nikola Pašić u Narodnoj skupštini“, priredili Latinka Perović, Dubravka Stojanović i Đorđe Stanković. *Tokovi istorije*, 1998, 1–4.
- Roksandić, Drago. „Sjećanja na prof. Đorđa Stankovića (Sloboština 21. 1. 1944. – Beograd, 9. 8. 2017). Istorijske sudbine“. *Prosvjeta*, 142, Zagreb, mart 2018.
- Станковић, Ђорђе. *Никола Пашић и југословенско питање*. Београд: БИГЗ, 1987.
- Stanković, Đorđe Đ. *Nikola Pašić i Hrvati (1918 – 1923)*. Beograd: BIGZ, 1995.
- „Univerzitet i moralno-politička podobnost (O montiranom političkom procesu na Filozofskom fakultetu beogradskog Univerziteta“. *Naše teme* 34 (3–4), Zagreb, 1990.
- Hudelist, Darko. *Moj beogradski dnevnik*. Zagreb: Profil, 2012.
- Шемјакин, А. Л. *Идеологија Николы Пашича: Формирование и еволуција (1868–1891)*. Москва: Издательство „Индрик“, 1998.
- Шемјакин, А. Л. *Идеологија Николе Пашића – формирање и еволуција (1868–1891)*. Београд: Завод за уџбенике, 2006.
- Šemjakin, A. L. „Pamjati profesora Džordža Stankovića (1944–2017)“, neobjavljeno.